

Noten

Inleiding

- 1 G. Voerman, *De VVD visueel. Liberale affiches in de twintigste eeuw*, Amsterdam, 2008, 10. Hier en daar is in dit boek gebruikgemaakt van teksten uit deze publicatie, en uit D. J. Elzinga & G. Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1998*, Amsterdam/Antwerpen, 2002.
- 2 H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, Assen, 1992, 273.
- 3 J.M.G. Thurlings, *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*, Deventer, 1978, 63.
- 4 J. van Zuthem, 'Heelen en halven'. *Orthodox-protestantse voormannen en het 'politiek' anti-papisme in de periode 1872-1925*, Hilversum, 2001, 14.
- 5 P. de Rooy, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949', in: R. Aerts e.a. (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, Nijmegen/Amsterdam, 1999, 199.
- 6 Thurlings, *De wankele zuil*, 93.
- 7 R. de Jong, 'Katholieken en verkiezingen, 1850-1900. Oude en nieuwe vormen van politiek', in: *Groniek. Historisch tijdschrift*, 31 (1997), 2, 433-442, 442.
- 8 H.M.Th.D. ten Napel, *Een eigen weg. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*, Leiden, 1992, 4; J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980. Band I: Herkomst en groei (tot 1963)*, Nijmegen, 1995, 14-16.
- 9 G. van Roon, 'Politieke conjuncturen en politiek-godsdienstige partijvorming in Nederland', in: Th.B.F.M. Brinkel, J. de Bruijn & A. Postma (red.), *Het kabinet Mackay. Opstellen over de eerste christelijke coalitie (1888-1891)*, Baarn, 1990, 10-41, 28.
- 10 Van Zuthem, 'Heelen en halven', 13 en 17.
- 11 Ibidem, 15; J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland, 1840-1858*, Bussum, 1983, 35-36.
- 12 G. van Klinken, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918*, Amsterdam, 2003, 73.
- 13 Ibidem, 116-120, citaat op 118; zie ook R. Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888*, Hilversum, 2001.
- 14 J.Th.J. van den Berg & J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796-1946*, Amsterdam, 2013, 458.
- 15 D.F.J. Bosscher, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van*

- twee werelden 1939–1952*, Alphen aan den Rijn, 1980, 15 en 22–23.
- 15 Van Zutphen, 'Heelen en halven', 107–109.
- 16 Van Klinken, *Actieve burgers*, 156.
- 17 Ibidem, 318, 362 en 418.
- 18 M. ten Hooven & R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908–1980*, Amsterdam, 2008, 112–115.
- 19 G. Voerman, "Een Unie, niet een partij". Over de partijcultuur van de Christelijk-Historische Unie', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2006, 206–218.
- 20 Ten Hooven & De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie*, 119.
- 21 Voerman, "Een Unie, niet een partij", 211.
- 22 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945–1980. Band I*, 18.
- 23 Ibidem, 17.
- 24 Ibidem, 23–37; citaten op 25 en 27.
- 25 Ibidem, 29–31.
- 26 Van Klinken, *Actieve burgers*, 463–464 en 493.
- 27 Deze paragraaf is gebaseerd op publicaties van R. de Jong, zie *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848–1887*, Hilversum, 1999; 'Van diversiteit naar eenvormigheid. Verkiezingscampagnes onder het absolute meerderheidsstelsel en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging 1909–1925', in: A. Bos, R. de Jong & J. Loots (red.), *Sprong in het duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918*, Den Haag, 2005, 59–92; 'Een eeuw strijd om de kiezer', in: *Openbaar Bestuur*, 16 (2006), 11 (nov.), 13–16; en 'Katholieken en verkiezingen, 1850–1900'.
- 28 D.P.D. Fabius, 'Groen van Prinsterer over staatkundige partijen', in: H. Colijn & G.M. den Hartogh (red.), *Schrift en Historie. Gedenkboek bij het vijftigjarig bestaan der georganiseerde Antirevolutionaire Partij 1878–1928*, Kampen, 1928, 257–280 en 258.
- 29 Van Klinken, *Actieve burgers*, 75.
- 30 Ibidem, 79.
- 31 De Jong, 'Van diversiteit naar eenvormigheid', 60.
- 32 Vanaf 1848 tot 1887 werd één keer in de twee jaar de helft van de Tweede Kamerleden verkozen, die elk vier jaar zitting hadden. Alleen na Kamerontbindingen werden alle leden tegelijk gekozen.
- 33 Het confessionele minderheidskabinet-Heemskerk trad in 1908 aan na de val van het liberale minderheidskabinet-De Meester. Bij de verkiezingen van 1909 verwierf het kabinet-Heemskerk een meerderheid in de Tweede Kamer.
- 34 R. de Jong, H. van der Kolk & G. Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848–2010*, Utrecht, 2011, 34.
- 35 De Jong, 'Een eeuw strijd om de kiezer', 15.

2

- 1 J.Th.J. van den Berg & J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796–1946*, Amsterdam, 2013, 578.
- 2 H.J. Langeveld, 'De pacificatie: mythe of politieke koehandel?', in: *Inkom*, 16 (1992), 5, 5.
- 3 H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1908–1980). Enige hoofdpijnen uit haar geschiedenis*, deel 1, z.pl., 1988, 153–154.
- 4 J.P. Stoop, 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde'. *De Anti-Revolutionaire Partij in het Interbellum*, Hilversum, 2001, 114–117.
- 5 J. Loots, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging*, Amsterdam, 2004, 86–96, zie ook 53–57, citaat 89; zie ook Stoop, 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde', 125–128.

- 6 Loots, *Voor het volk, van het volk*, 81.
- 7 M. ten Hooven & R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908–1980*, Amsterdam, 2008, 145-146.
- 8 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1908–1980)*, deel 1, 187-188.
- 9 Stoop, 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde', 120-121.
- 10 J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945–1980. Band I: Herkomst en groei (tot 1963)*, Nijmegen, 1995, 41; Ten Hooven & De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908–1980*, 148-149.
- 11 Loots, *Voor het volk, van het volk*, 129.
- 12 R. de Jong, 'Van diversiteit naar eenvormigheid. Verkiezingscampagnes onder het absolute meerderheidsstelsel en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging 1909–1925', in: A. Bos, R. de Jong & J. Loots (red.), *Sprong in het duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918*, Den Haag, 2005, 59-92, 66-76.
- 13 Ten Hooven & De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908–1980*, 151-152, 157, 159.
- 14 R. Gosker, *Onze propaganda. Enkele richtlijnen*, z.pl., z.j., 25.
- 15 G. Voerman, *De VVD visueel. Liberale affiches in de twintigste eeuw*, Amsterdam, 2008, 18-19.
- 16 Stoop, 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde', 20.
- 17 De vraag is in welke mate de Bond van Christen-Socialisten tot de protestants-christelijke stroming gerekend kan worden; I. Lipschits doet dat niet, zie idem, *De protestants-christelijke stroming tot 1940*, Deventer, 1977, 50.
- 18 Ibidem, 65.
- 19 Geciteerd door De Jong, 'Van diversiteit naar eenvormigheid', 79.
- 20 Ten Hooven & De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908–1980*, 158.
- 21 N. van Driel & R. de Jong, *De Tweede Kamerverkiezingen in vijftig stappen*, Amsterdam, 2014, 115-116.
- 22 J. van Zuthem, 'Heelen en halven'. *Orthodox-protestantse voormannen en het 'politiek' antipapisme in de periode 1872–1925*, Hilversum, 2001, 187.
- 23 Ten Hooven & De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908–1980*, 155-156.
- 24 Stoop, 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde', 118.
- 25 Ibidem, 116 en 119.
- 26 Ibidem, 25.
- 27 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 14 juni 1922.
- 28 Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1908–1980)*, deel 1, 76-79 en 229.
- 29 Van den Berg & Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 605.
- 30 H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Amsterdam, 2002, 119 en 156.
- 31 F. Kramer, 'De "rituele census" van 1925. Verkiezingsstrijd in verzuild Nederland', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 119 (2006), 2, 218-229.
- 32 B. van Kaam, *Parade der mannenbroeders. Flitsen uit het protestantse leven in Nederland in de jaren 1918–1938*, Wageningen, 1964, 116-117.
- 33 D.J. Elzinga & G. Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918–1998*, Amsterdam/Antwerpen, 2002, 40.
- 34 *Het Centrum*, 10 juni 1925; *Limburgsch Dagblad*, 11 juni 1925.
- 35 Elzinga & Voerman, *Om de stembus*, 43.
- 36 Van den Berg & Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 621.
- 37 *Tilburgsche Courant*, 20 november 1925; zie verder ook de *Leeuwarder Courant*, 19 november 1925 en het *Algemeen Handelsblad*, 8 januari 1926.
- 38 Van den Berg & Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*, 623.
- 39 *Leeuwarder Nieuwsblad*, 5 juli 1929.

- 40 *Nieuwsblad van het Noorden*, 10 juli 1929.
- 41 Stoop, 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde', 29.
- 42 *Het Centrum*, 22 mei 1929; zie ook *Limburgsch Dagblad en Tilburgsche Courant*, 18 mei 1929.
- 43 *Limburgsch Dagblad*, 18 mei 1929.
- 44 *Limburger Koerier*, 22 mei 1929.
- 45 'Schrijven van de R.K. Kiezersbond voor Limburg aan de Besturen der Plaatselijke Afdelingen', 11 juni 1929, in: Katholiek Documentatie Centrum (KDC), archief R.K. Staatspartij, nr. 62.
- 46 Van den Berg & Vis, *De eerste honderd-vijftig jaar*, 643-644.
- 47 *Het Vaderland*, 6 februari 1933.
- 48 Geciteerd door H. van de Vorst & R. Slotboom, 'Verkiezingen in crisistijd', in: *Kleio*, 27 (1986), 3, 11-17, 14.
- 49 R.J.P. Stoop, 'De ARP in het interbellum', in: G. Harinck, R. Kuiper & P. Bak (red.), *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*, Hilversum, 2001, 171-197, 189.
- 50 *De Zeeuw*, 6 maart 1933.
- 51 Ten Hooven & De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980*, 169.
- 52 *Limburger Courier*, 7 april 1933.
- 53 Aangehaald in *Limburgsch Dagblad*, 8 april 1933.
- 54 Van den Berg & Vis, *De eerste honderd-vijftig jaar*, 654-656.
- 55 P. Werkman, 'Colijn en de Gouden Standaard', in: G. Harinck e.a. (red.), *Canon van de Christendemocratie*, Den Haag, 2012, 31.
- 56 *Nieuwe Leidsche Courant*, 8 maart 1937.
- 57 Althans wat betreft de (landelijke) partijaffiches die bewaard zijn gebleven.
- 58 *De R.K. Staatspartij*, 6 (1937), 3 (31 mrt.), 68.
- 3**
- 1 G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie. I: De geschiedenis van de kabinetformaties 1918-1924*, Kampen, 1970, 265; idem, *Colijn en het einde van de coalitie. II: De geschiedenis van de kabinetformaties 1925-1929*, Kampen, 1980, 657-658; idem, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, Kampen, 1966, 107.
- 2 D.F.J. Bosscher, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden 1939-1952*, Alphen aan den Rijn, 1980, 95-96; M. ten Hooven & R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980*, Amsterdam, 2008, 213-220.
- 3 J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980. Band I: Herkomst en groei (tot 1963)*, Nijmegen, 1995, 162.
- 4 J. Bosmans & A. van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, Amsterdam, 2011, 72.
- 5 M. van der Heijden, 'Nederlandse verkiezingsaffiches'. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht, 1984, 19; R.A. Koole & G. Voerman, 'Verkiezingscampagnes: de personificatie en de professionalisering van de stemmenjacht', in: *Kleio*, 27 (1986), 3 (apr.), 3-10, 9.
- 6 F.A. Hoogendijk, *Partijpropaganda in Nederland*, Amsterdam/Brussel, 1971, 48 en 117-118.
- 7 *Nederlandsche Gedachten*, 19 april 1952.
- 8 Analyse van de Tweede Kamerverkiezingen 1952 van H.W. Tilanus, in: Nationaal Archief (NA), archief CHU, nr. 190.
- 9 De CHU had in 1946 wel affiches laten vervaardigen; zie Ten Hooven & De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980*, 243.
- 10 H.M.Th.D. ten Napel, "'Overgangstijdperk'. De ARP onder Schouten en Bruins Slot', in: G. Harinck, R. Kuiper & P. Bak (red.), *De Anti-*

- revolutionaire Partij 1829–1980*, Hilversum, 2001, 239-254.
- 11 R. Gosker, *Onze propaganda. Enkele richtlijnen*, z.pl., z.j., 33.
- 12 *Urgentieprogram KVP 1946*, 1.
- 13 Bosmans & Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 62.
- 14 Onduidelijk is of deze twee affiches zijn gebruikt bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1946 of 1948.
- 15 R. de Jong, H. van der Kolk & G. Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848–2010*, Utrecht, 2011, 91.
- 16 Ten Napel, “Overgangstijdperk”, 243.
- 17 Bosscher, *Om de erfenis van Colijn*, 230.
- 18 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945–1980. Band I*, 201-202 en 228.
- 19 Verslagen Centrale Propagandaraad, 31 januari 1947, 31 maart en 19 juni 1948; in: Katholiek Documentatie Centrum (KDC), archief KVP, nr. 3844.
- 20 Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, 251.
- 21 Van der Heijden, ‘Nederlandse verkiezingsaffiches’, 40.
- 22 *Nederlandsche Gedachten*, 20 juni 1952.
- 23 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945–1980. Band I*, 304-305.
- 24 *Ibidem*, 246.
- 25 D.J. Elzinga & G. Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918–1998*, Amsterdam/Antwerpen, 2002, 110.
- 26 Bosmans & Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 91.
- 27 De Jong, Van der Kolk & Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848–2010*, 94-97.
- 28 Elzinga & Voerman, *Om de stembus*, 107.
- 29 *De katholieke in het openbare leven van deze tijd. Bisschoppelijk mandement 1954*, Utrecht, 1954, 45.
- 30 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945–1980. Band I*, 371.
- 31 *Ibidem*, 379.
- 32 *Limburgsch Dagblad*, 2 mei 1957.
- 33 *Nederlandse Gedachten*, 9 juni 1956.
- 34 *Nederlandse Gedachten*, 31 maart 1956.
- 35 *Nederlandse Gedachten*, 12 en 26 mei 1956.
- 36 Dit affiche heeft het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlandse Protestantisme (HDC) gedateerd op 1952. In dat jaar had de CHU een vergelijkbaar affiche (lijstnummer, naam lijsttrekker en partij-afkorting). Het ligt niet voor de hand dat de CHU in 1952 met twee inhoudelijk vergelijkbare maar in vormgeving sterk verschillende affiches uitkwam. Zeer waarschijnlijk is het hier besproken affiche dan ook van 1956, alhoewel daarvoor geen positieve aanwijzing is gevonden.
- 37 Bosmans & Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 99-105.
- 38 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945–1980. Band I*, 471-472.
- 39 ‘Enige kritische opmerkingen betreffende de verkiezingscampagne 1959’, in: KDC, archief KVP, nr. 3850.
- 40 Ten Hooven & De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908–1980*, 251.
- 41 Schrijven van het partijbureau aan de besturen van de kiesverenigingen, 22 januari 1959, in: NA, archief CHU, nr. 192.
- 42 *Nederlandse Gedachten*, 24 januari 1959.
- 43 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945–1980. Band I*, 474.
- 44 Bosmans & Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, 105.
- 45 H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Amsterdam, 2002, 193.
- 46 *Nederlandse Gedachten*, 20 april 1963.
- 47 Hoogendijk, *Partijpropaganda in Nederland*, 38.
- 48 *De Maasbode*, 3 april 1963.
- 49 Verslag Centrale Propagandaraad, 12 februari 1963, in: KDC, archief KVP, nr. 3854.

4

- 1 J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945–1980. Band II: Heroriëntatie en integratie*, Nijmegen, 2000, 214.
- 2 *De Maasbode*, 7 januari 1967.
- 3 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945–1980. Band II*, 215–220.
- 4 M. ten Hooven & R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908–1980*, Amsterdam, 2008, 280.
- 5 Telefonisch interview met F. Frietman, 23 juni 2014.
- 6 Brief van W. de Kwaadsteniet (secretaris Centraal Comité), 20 januari 1967, in: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlandse Protestantisme (HDC), archief ARP, tweede deel, nr. 298.
- 7 *Nederlandse Gedachten*, 28 januari 1967.
- 8 H. Borstlap & C.J. Klop (red.), *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren*, Franeker, 1980, 36.
- 9 *Limburgs Dagblad*, 24 februari 1970.
- 10 Brief van de CHU aan de besturen van de Kamerkringen, oktober 1970, in: Nationaal Archief (NA), archief CHU, nr. 199.
- 11 W. Scholten, *Mooie Barend. Biografie van B.W. Biesheuvel 1920–2001*, Amsterdam, 2012, 379.
- 12 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945–1980. Band II*, 393.
- 13 Notitie verkiezingen 1970, 1, in: NA, archief CDA 1973–1980, nr. 212.
- 14 R.W. Peek, “Een noodzakelijke modernisering”. De verkiezingscampagnes van ARP, CHU, KVP en CDA in de jaren zeventig’. Scriptie Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 1998.
- 15 Scholten, *Mooie Barend*, 378.
- 16 Evaluatie verkiezingscampagne 1971, 32–33, in: NA, archief CDA 1973–1980, nr. 222.
- 17 Ten Hooven & De Jong, *De Christelijk-Historische Unie 1908–1980*, 282 en 290.
- 18 B.J. Udink, *Tekst en uitleg. Over sturen en gestuurd worden, ervaringen in politiek en bedrijf*, Baarn, 1986, 154.
- 19 Notulen van de propagandacommissie, 10 november 1970, 1-2, in: NA, archief CHU, nr. 199; F.A. Hoogendijk, *Partijpropaganda in Nederland*, Amsterdam/Brussel, 1971, 119.
- 20 Notulen van de landelijke propagandacommissie, 5 januari 1971, in: NA, archief CHU, nr. 199.
- 21 M. van der Heijden, ‘Nederlandse verkiezingsaffaires’. Doctoraal-scriptie Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht, 1984, 40.
- 22 *Trouw*, 27 mei 1971.
- 23 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945–1980. Band II*, 396.
- 24 D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA*, Den Haag, 1992, 77; Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945–1980. Band II*, 416.
- 25 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945–1980. Band II*, 417.
- 26 *Haagsche Courant*, zonder datum, in: Peek, “Een noodzakelijke modernisering”, 65–66.
- 27 *Het Vrije Volk*, 25 januari 1971.
- 28 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945–1980. Band II*, 417.
- 29 *Trouw*, 27 maart 1971, in: Van der Heijden, ‘Nederlandse verkiezings-affiches’, 39.
- 30 Evaluatieverzamelrapport van de KVP-werkgroepen, 20 augustus 1971, in: Peek, “Een noodzakelijke modernisering”, 79.
- 31 Rede van A.D.W. Tilanus, d.d. 24 november 1972 in Leeuwarden, in: NA, archief CHU, nr. 200.
- 32 P.G. Kroeger & J. Stam, *De rogge staat er dun bij*, Amsterdam, 1998, 42–43; Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945–1980. Band II*, 496.
- 33 Borstlap & Klop (red.), *De groei naar het CDA*, 80.
- 34 Notitie m.b.t. gemeenschappelijke advertenties en affiches, 22 augustus

- 1972, in: NA, archief CDA 1973-1980, nr. 200.
- 35 Scholten, *Mooie Barend*, 543.
- 36 Ibidem, 554.
- 37 Notities met betrekking tot verkiezingscampagne ARP 1972, 11, in: NA, archief CDA 1973-1980, nr. 212.
- 38 Van der Heijden, 'Nederlandse verkiezingsaffiches', 40-41.
- 39 Telefonisch interview met F. Frietman, 23 juni 2014.
- 40 Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980. Band II*, 507.
- 41 Ibidem, 509.
- 42 Scholten, *Mooie Barend*, 564-565.
- 43 R. de Jong, H. van der Kolk & G. Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010*, Utrecht, 2011, 98-105.
- 44 Borstlap & Klop (red.), *De groei naar het CDA*, 119.
- 45 J. van Merriënboer, P. Bootsma & P. van Griensven, *Van Agt Biografie. Tour de Force*, Amsterdam, 235-238, citaat 235.
- 46 H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Amsterdam, 2002, 223.
- 47 Brief van het CVC aan regionale campagneteams, 26 oktober 1976, in: Peek, "'Een noodzakelijke modernisering'", 106.
- 48 Brief van D. Corporaal aan de gemeentelijke CDA-verkiezingsteams, 9 mei 1977, in: NA, archief CDA 1973-1980, nr. 161.
- 49 Advies inzake ontwerp-affiches t.b.v. CDA, 15 januari 1974, in: NA, archief CDA 1973-1980, nr. 222.
- 50 Citaat J. Zaadnoordijk, in: Van der Heijden, 'Nederlandse verkiezingsaffiches', 41.
- 51 P. Schnabel (red.), *Kleur. SCP-Nieuwjaarsuitgave 2011*, Den Haag, 2011, 129.
- 52 Van der Heijden, 'Nederlandse verkiezingsaffiches', 41.
- 53 Ibidem, 42.
- 54 Ibidem, 43.
- 55 CVC, 'Het CDA en de Tweede Kamerverkiezingen 1977. Evaluatierapport van het Centraal Verkiezingscomité', z.pl., 1977, 114.
- 56 Interview met D. Corporaal, 24 maart 2014; zie ook Notulen van de Stafwerkgroep propagandamateriaal, 27 oktober 1976, in: NA, archief CHU, nr. 204.
- 57 Zie voor een uitgebreider overzicht E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005*, Utrecht, 2005; H.J.A. Hofland, M. van Leeuwen & N. Punt, *Een teken aan de wand. Album van de Nederlandse samenleving 1963-1983*, Amsterdam, 1983.
- 58 *Trouw*, 9 september 2002.
- 59 Geciteerd door Verkuil, *Een positieve grondhouding*, 187.
- 60 Interview met R. Smits, 3 december 2013.
- 61 Interview met J. Schinkelshoek, 29 januari 2014.
- 62 Kroeger & Stam, *De rogge staat er dun bij*, 142.
- 63 Van der Heijden, 'Nederlandse verkiezingsaffiches', 41.
- 64 Evaluatieverslag van het Kamerkringcampagneteam Utrecht, 2 juni 1981, in: NA, archief CDA 1980-1988, nr. 903.
- 65 Geciteerd door Kroeger & Stam, *De rogge staat er dun bij*, 145.
- 66 Evaluatie werkgroep propaganda, z.d., in: NA, archief CDA 1980-1988, nr. 327.
- 67 Mail van K. van der Steenhoven, 21 augustus 2014.
- 68 Ibidem.
- 69 T. Huijssoon, 'Amusement naast duidelijke boodschap bleek gewaardeerde combinatie', *CD/Actueel*, 18 september 1982.

5

- 1 G. Voerman, 'Het CDA als strijd-toneel tussen Rome en Dordt', in: *Trouw*, 6 januari 1994.
- 2 G. Voerman, 'Inleiding', in: idem (red.), *De conjunctuur van de macht*.

- Het Christen Democratisch Appèl 1980–2010*, Amsterdam, 2011, 9–31, 13–14.
- 3 Interview met R. Smits, 3 december 2013.
- 4 Interview met J. Schinkelshoek, 29 januari 2014.
- 5 Interview met P. Terpstra, campagneleider CDA Leeuwarden, in: *CDA Krant*, 18 januari 1986, 11.
- 6 *Leeuwarder Courant*, 10 maart 1986; zie ook: 'Eerste versie van evaluatie tweede kamercampagne CDA 1986', z.d., in: NA, archief CDA 1980–1988, nr. 1028.
- 7 Interview met R. Smits, 3 december 2013.
- 8 Ph. van Praag jr., 'De verkiezingscampagne van 1986', in: C. van der Eijk & Ph. van Praag jr. (red.), *De strijd om de meerderheid. De verkiezingen van 1986*. Amsterdam, 1987, 22–23.
- 9 'Het beste verkiezingsaffiche gekozen'. Persbericht Museum voor communicatie, 28 november 2011.
- 10 'Lubbers bij u thuis op visite', in: *CDA Krant*, 26 april 1986, en 'Lubbers op de koffie', in: *CDA Krant*, 17 mei 1986.
- 11 Telefonisch interview met C. Bremmer, 16 december 2013.
- 12 Speech C. Bremmer, 'Evaluatie CDA-campagne Tweede Kamerverkiezingen september 1989 voor de vereniging van bestuurskundigen van de Technische Universiteit Twente', in: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlandse Protestantisme (HDC), archief K. Bremmer, nr. 14.
- 13 Notitie huisstijl CDA, 25 maart 1993, in: CDA-archief; e-mail C. Bremmer, 6 juli 2015. Zie ook C. Bremmer, 'Campagne-communicatie in theorie en praktijk', in: N.P.G.W.M. Kramer, E.H.T.M. Nijpels, B.J.M. Pauw & L. Tiddens (red.), *Politieke communicatie in Nederland*, Den Haag, 1994, 70–80, 77.
- 14 E. Kreulen. 'De campagne van 1994 in vogelvlucht', in: K. Brants & Ph. van Praag jr. (red.), *Verkoop van de politiek. De verkiezingscampagne van 1994*, Amsterdam, 1995, 11–19, 11.
- 15 *Trouw*, 12 april 1994.
- 16 'Samenvatting van de onderzoeksresultaten over de thematische positionering van het CDA voor de komende Tweede Kamerverkiezingen', in: HDC, archief K. Bremmer, nr. 14.
- 17 P. G. Kroeger & J. Stam, *De rogge staat er dun bij*, Amsterdam, 1998, 307.
- 18 Telefonisch interview met C. Bremmer, 16 december 2013.
- 19 C. Bremmer. 'Van 54 naar 34', in: Brants & Van Praag jr. (red.), *Verkoop van de politiek*, 20–40, 29.
- 20 K. Versteegh, *De honden blaffen. Waarom het CDA geen oppositie kan voeren*, Amsterdam, 1999, 120.
- 21 Interview met H. Schripsema, 4 maart 2014.
- 22 J. de Vries & J.W. Wiggers, 'Je kunt een plantje niet aan zijn blaadjes de grond uittrekken. Een blik op de CDA-campagne', in: P. Kramer, T. van der Maas & L. OrNSTEIN, *Stemmen in stromenland. De verkiezingen van 1998 nader bekeken*, Den Haag, 1998, 29–37, 34.
- 23 'Nieuwe wegen in aanleg. Rapportage van de werkgroep logistiek en technische aspecten CDA-campagnes 1998', 1998, 22.
- 24 Interview met H. Schripsema, 4 maart 2014.
- 25 'Nieuwe wegen in aanleg', 22.
- 26 Gesprek met M. Knol (medewerker CDA), 9 december 2014.
- 27 *NRC Handelsblad*, 15 oktober 1997. Het is niet gelukt deze poster te achterhalen.
- 28 Interview met H. Schripsema, 4 maart 2014.
- 29 J. Wits, 'Een strategische verkenning', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 18 (1998), 7/8 (juli-aug.), 372–383, 372.
- 30 'Nieuwe wegen in aanleg', 10.
- 31 Citaat van J. de Hoop Scheffer, in: *NRC Handelsblad*, 7 mei 1998.
- 32 R. Fraanje & J. de Vries, *Gepland toeval*, Amsterdam, 2010.

- 33 Interview met R. Smits, 3 december 2013.
- 34 G. Voerman & M. Boogers, 'Digitaal informeren en personaliseren', in: K. Brants & Ph. van Praag (red.), *Politiek en media in verwarring. De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002*, Amsterdam, 2005, 195-217, 210.
- 35 Interview met J.P. Balkenende, in: *CDA magazine*, 23 februari 2002.
- 36 *NRC Handelsblad* 4 januari 2003.
- 37 *NRC Handelsblad*, 15 november 2002.
- 38 Citaat uit column R. Smits, in: *CDA Krant*, 9 februari 2002, 8.
- 39 Interview met J. Schinkelshoek, 29 januari 2014.
- 40 Zie J.P. Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op de samenleving, overheid en politiek*, Soesterberg, 2002.
- 41 *De Volkskrant*, 16 mei 2002.
- 42 P. Lucardie & G. Voerman, *Populisten in de polder*, Amsterdam, 2012, 124.
- 43 *De Volkskrant*, 16 mei 2002.
- 44 A. Blanksma & K. Brants, 'De uitgestelde doorbraak van de politieke spot', in: Brants & Van Praag (red.), *Politiek en media in verwarring*, 173-194, 186.
- 45 Interview met M. van der Poel, 25 februari 2014.
- 46 Interview met J.P. Balkenende, in: *CDA Krant*, 19 november 2002.
- 47 Commissie Bovens, 'Het gaat om meer dan televisie! Evaluatierapport Tweede Kamerverkiezingen', Den Haag, 2003.
- 48 Interview met M. van der Poel, 25 februari 2014.
- 49 Voor het CDA uitgevoerd onderzoek van Motivaction uit 2006 onder de 'mentality moderne burgerij', een doelgroep waaronder beide partijen aanhang hadden en die een sleutelrol zou spelen bij de vraag welke partij de grootste zou worden.
- 50 *De Volkskrant*, 2 maart 2006.
- 51 Gesprek met J. de Vries, 17 december 2014.
- 52 Peiling van het radioprogramma 'Dit is de dag' in: W. Boom, *De val van Balkenende*, Amsterdam, 2010, 130.
- 53 Telefonisch interview met M. Sijbom, 5 maart 2015.
- 54 Boom, *De val van Balkenende*, 130.
- 55 Telefonisch interview met M. Sijbom, 5 maart 2015.
- 56 Interview met M. Verhagen in: *Elsevier*, 4 januari 2012.
- 57 Commissie Rombouts, *Om eenheid en inhoud. Evaluatie Tweede Kamerverkiezingen 2012*, 2012, 11.
- 58 Interview met H. Janssens, 16 april 2015.
- 59 Commissie Rombouts, *Om eenheid en inhoud*, 12.
- 60 Interview met H. Janssens, 16 april 2015.
- 61 Ibidem.
- 62 Commissie Rombouts, *Om eenheid en inhoud*, 7.

Slot

- 1 G. Voerman, *De VVD visueel. Liberale affiches in de twintigste eeuw*, Amsterdam, 2008, 11.
- 2 M.H. Quak & H.J. van de Streek, 'Verkiezingspropaganda van de grote confessionele partijen vanaf 1930', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 8 (1988), 6/7 (juni-juli), 264-273, 265.
- 3 *Trouw*, 23 augustus 2012.
- 4 F. Fennema, 'Christen-democratie ten onder in drijfzand?', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 18 (1998), 7/8 (juli-aug.), 258-262.